O‘ZBEK DAVLATCHILIGI EVOLYUTSIYASIDA INSTITUTSIONAL INTEGRATSIYA VA BOSHQUROV MADANIYATI TRANSFORMATSIYASI: TARIXIY-METODOLOGIK TAHLIL

Xolov Xumoyun Qarshiyev Kamolddin.
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Tadbirkorlik va boshqaruv fakulteti talabasi
Elektron pochta: xolovxumoyun@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda O‘zbekiston hududida uch ming yillik uzluksiz rivojlanish bosqichiga ega bo‘lgan milliy davlatchilik tizimining institutsional evolyutsiyasi tadqiq etilgan. Tarixiy boshqaruv madaniyatining shakllanishi, uning qadimgi davrdan boshlab to eng yangi davrgacha bo‘lgan transformatsiyasi, shuningdek, davlat va jamiyat o‘rtasidagi ijtimoiy-huquqiy munosabatlar qiyosiy-tahliliy tahlil qilingan. Tadqiqotda milliy davlatchilik modellarining o‘ziga xos xususiyatlari yangicha metodologik qarashlar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Davlatchilik evolyutsiyasi, institutsional integratsiya, boshqaruv madaniyati, "Temur tuzuklari", o‘troq-ko‘chmanchi simbiozi, sivilizatsiyaviy meros, eng yangi tarix.

Kirish (Introduction). Insoniyat sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo‘lgan Markaziy Osiyo, xususan O‘zbekiston hududi qadimgi va o‘rta asrlar davridan boshlab murakkab boshqaruv institutlari shakllangan makon hisoblanadi. O‘zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixini tizimli o‘rganish, uning tarixiy bosqichlaridagi institutsional uzviylikni tahlil qilish bugungi kunda tarix fanining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Tarixiy jarayonlarning shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek davlatchiligi bir-biridan mustasno bo‘lgan tarqoq davrlardan emas, balki sivilizatsiyaviy silsilada uzluksiz rivojlangan, transformatsiyalarga uchragan va yangilangan yagona tizimli zanjirdan iboratdir.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili (Methodology and Literature Review). Tadqiqot ob'ektini o‘rganishda tarixiy xolislik, tizimlilik, qiyosiy-tarixiy tahlil hamda davrlashtirish metodlaridan foydalanildi. Manbaviy asos sifatida qadimgi Sharq yozma yodgorliklari, "Avesto" ma'lumotlari, o‘rta asrlarga oid huquqiy va siyosiy traktatlar, jumladan, Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" hamda Amir Temurning "Tuzuklar" asari konseptual tahlilga tortildi. Shuningdek, so‘nggi yillarda o‘zbek davlatchiligi tarixini o‘rganishga bag‘ishlangan fundamental darsliklar va xorijiy ilmiy tahlillar metodologik baza vazifasini o‘tadi.

Asosiy qism va tahlil (Main Body and Discussion). O‘zbek davlatchiligining ilk institutsional poydevori miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda Qadimgi Baqtriya va Katta Xorazm kabi ilk davlat uyushmalari misolida shakllana boshladi. Ushbu davlat tuzilmalarining boshqaruv tizimi nafaqat hududiy yaxlitlikni saqlashga, balki sun'iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik madaniyatini hamda o‘troq-ko‘chmanchi aholining iqtisodiy integratsiyasini muvofiqlashtirishga qaratilgan edi. "Avesto" matnlarida keltirilgan ijtimoiy-siyosiy boshqaruv mezonlari jamiyatda qonun ustuvorligi va adolat tamoyillarining dastlabki huquqiy ko‘rinishlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Keyingi bosqichlarda — Dovon, Qang‘, Kushon davlatchiligi davrida xalqaro savdo yo‘llarini (Buyuk Ipak yo‘lini) nazorat qilish va xavfsizlikni ta'minlash funksiyasi davlatning bosh mezoniga aylandi. Bu davrda boshqaruv tizimida "mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish" institutlari (jamoalar) va markaziy hokimiyat o‘rtasidagi muvozanat mukammallashdi.

O‘zbek milliy davlatchiligi madaniyatining eng yuqori cho‘qqisi va institutsional jihatdan to‘liq shakllangan modeli shubhasiz **Amir Temur va Temuriylar davri**ga to‘g‘ri keladi. Amir Temurning davlat boshqaruvi falsafasi "Kuch — adolatdadir" tamoyiliga qurilgan bo‘lib, u hokimiyatni qonuniy mezonlar bilan boshqarishning huquqiy tizimi — "Temur tuzuklari"ni yaratdi. Ushbu hujjat o‘z mohiyatiga ko‘ra o‘rta asrlarning o‘ziga xos konstitutsiyaviy hujjati bo‘lib, unda

vazirlar, amirlar, soliq tizimi, harbiy tashkilot va fuqarolarning huquqlari aniq belgilab berilgan. Davlat boshqaruvida devonlar (vazirliklar) faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi markazlashgan boshqaruvni vertikal va gorizontal jihatdan mustahkamladi.

XVI-XIX asrlardagi Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklari davrida davlatchilik tizimi ma'lum darajada an'anaviylik va diniy-huquqiy asoslarga (shariat qonun-qoidalariga) ko‘proq tayandi. Shanga qaramay, xonliklar boshqaruvida devonbegi, otaliq, parvonachi kabi mansablar tizimi orqali murakkab byurokratik apparat saqlanib qoldi. XX asr boshlaridagi mustamlaka va sovet boshqaruvi davri esa milliy davlatchilik evolyutsiyasini sun'iy ravishda to‘xtatishga, an'anaviy institutlarni yo‘q qilishga urindi, biroq xalqimizning davlatchilik tafakkuri va mustaqillik sari intilishi so‘nmadi.

Natijalar va Xulosa (Results and Conclusion). O‘zbekiston davlatchiligi tarixini o‘rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Milliy davlatchilik eng qadimdan hozirgi davrgacha bo‘lgan davrda uzluksiz sivilizatsiyaviy integratsiya jarayonini boshidan kechirdi.

2. Boshqaruv madaniyatida adolat, qonuniylik va xalq bilan bamaslahat ish ko‘rish (kengash, qurultoy institutlari) doimo ustuvor ahamiyat kasb etib kelgan.

3. Bugungi Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan davlat boshqaruvi islohotlari, xususan, "Xalq davlat idoralariga emas, davlat idorali xalqqa xizmat qilishi kerak" degan g‘oya qadimgi Forobiy sivilizatsiyaviy qarashlari va Temuriylar boshqaruv falsafasining zamonaviy va mantiqiy davomidir.Ushbu tarixiy tajriba hozirgi kunda suveren davlatimizning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlashda va milliy o‘zlikni anglashni yuksaltirishda mustahkam huquqiy-ma'naviy poydevor bo‘lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati (References):

1. Boltayev A. O‘zbek davlatchiligi tarixi. O‘quv qo‘llanma. – Buxoro, 2025. – 156 b.
2. Eshov B.J., Xudoyqulov T.D. O‘zbekiston davlatchiligi tarixi. Darslik. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2023.
3. Amir Temur. Temur tuzuklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2019. – 144 b.
4. Maxmudova A.N. va boshqalar. O‘zbekistonning eng yangi tarixi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2023. – 186 b.